

ЕКОНОМІКА АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СФЕРИ І РОЗВИТОК СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

ECONOMY OF THE AGRI-FOOD
SPHERE AND THE DEVELOPMENT
OF RURAL AREAS

<https://doi.org/10.15407/economyukr.2024.04.036>

УДК 342.7:338.439

JEL: Q18, K38

О.М. БОРОДІНА, д-р екон. наук, проф.,
член-кореспондент НАН України,
завідувачка відділу економіки і політики аграрних перетворень
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
вул. Панаса Мирного, 26, 01011, Київ, Україна
e-mail: olena.borodina@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9937-5907>

ДО ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВА ЛЮДИНИ НА ПРОДОВОЛЬСТВО В СТАЛІЙ АГРОПРОДОВОЛЬЧІЙ СИСТЕМІ

Викладено основні методологічні засади теорії сталих агропродовольчих систем у контексті забезпечення базового права людини на продовольство. Наголошено, що підходи, засновані на правах людини, спрямовано на створення умов, за яких сільські мешканці можуть жити в гідності й мирі, повністю розвивати свій потенціал на власній землі. Наведено короткий історичний огляд становлення індустріальної моделі сільського господарства та її впливу на права людини і природу. Розкрито основні тенденції і перспективи функціонування глобальної агропродовольчої системи на період до 2050 р., обґрунтовано методологічні підходи й окреслено основні напрями становлення в Україні сталої агропродовольчої системи з визнанням пріоритету в ній права на продовольство як базового права людини, а продуктів харчування як суспільного блага, а не виключно комерційного товару.

Ключові слова: методологічний підхід, заснований на правах людини; право на продовольство; концепція сталих агропродовольчих систем; продовольство як суспільне благо; ФАО ООН.

Ц и т у в а н н я: Бородіна, О. (2024). До питання методології дослідження права людини на продовольство в сталій продовольчій системі. *Економіка України*. 67. 4(749). 36-56. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2024.04.036>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

За прогнозами Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (ФАО), у 2030 р. від голоду страждатимуть близько 670 млн осіб, або 8 % населення планети¹. У 2018 р. ФАО оприлюднило прогноз, що до 2050 р. попит на продукти харчування зросте на 60 %². Натомість поточне глобальне напруження — військові дії, економічні й фінансові шоки, екстремальні кліматичні події — створили значний тиск на продовольчі системи вже сьогодні, загрожуючи продовольчій безпеці й збільшуючи масштаби недостатнього харчування майже в кожній країні світу. В контексті цих подій у Комітеті ООН з глобальної продовольчої безпеки дедалі сильніше занепокоєння викликає порушення базового права людини на продовольство, про що свідчать такі дані³: у 2021 р., з початком пандемії COVID-19, кількість людей у світі, які страждали від голоду, збільшилася на 150 млн осіб. У 2020 р. не могли дозволити собі здорове харчування майже 3,1 млрд осіб, або на 112 млн більше, ніж у 2019 р. Близько 22 % дітей віком до п'яти років у 2020 р. унаслідок недостатнього харчування страждали на відставання в рості, мали недостатню (6,7 %) і надмірну (5,7 %) вагу; майже кожна третя жінка віком від 15 до 49 років (571 млн) страждала на анемію.

Проблему права на продовольство суттєво загострили пандемія COVID-19 і російська військова агресія, про що свідчать оприлюднені нові дані за 2023 р.⁴, в яких ураховано наслідки війни в Україні: більш як 750 млн людей не мали достатньої кількості їжі й ще десятки мільйонів — балансували на межі крайньої бідності; 52 країни світу перебувають у стані дефолту або в небезпечній близькості до нього. Ідеться про більшість найменш розвинутих країн, а також більшість із 50 країн, найвразливіших до зміни клімату. Саме вони мають гостру проблему з продовольчим забезпеченням населення і гарантуванням його права на їжу. Десятки інших націй, у тому числі й Україна, ризикують приєднатися до них, оскільки російські загарбники використовують продовольство як зброю^{5,6}.

¹ Fiftieth Session «Making a Difference in Food Security and Nutrition». 10-13 October and 19 December 2022. Committee on World Food Security. Report. URL: <https://www.fao.org/3/nl291en/nl291en.pdf>

² The future of food and agriculture — Alternative pathways to 2050. FAO. Rome, 2018. 224 p. URL: <https://www.fao.org/3/I8429EN/i8429en.pdf>

³ Fiftieth Session «Making a Difference in Food Security and Nutrition». 10-13 October and 19 December 2022. Committee on World Food Security. Report. URL: <https://www.fao.org/3/nl291en/nl291en.pdf>

⁴ Guterres Antonio. Secretary-General remarks at the Paris Summit on a New Global Financing Pact. United Nations. 2023. Jun 22. URL: <https://www.un.org/sg/en/content/sg/speeches/2023-06-22/secretary-general-remarks-the-paris-summit-new-global-financing-pact> (дата звернення: 02.04.2024).

⁵ War crimes dossier to accuse Russia of deliberately causing starvation in Ukraine. *The Guardian*. 2023. URL: <https://www.theguardian.com/world/2023/sep/24/war-crimes-dossier-to-accuse-russia-of-deliberately-causing-starvation-in-ukraine> (дата звернення: 02.04.2024).

⁶ РФ хотіла спричинити голод в Україні. Правозахисники готують позов в Гаагу. *РБК-Україна*. 2023. 24 вер. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/rf-hotila-sprichiniti-golod-ukrayini-pravozahisniki-1695571152.html> (дата звернення: 02.04.2024).

Міжнародна фінансова система переживає кризу, в якій віддзеркалюється невтішний факт: глобальна фінансова система зберігає і навіть посилює нерівність, у тому числі в доступі до продовольства. Наприклад, у 2021 р. Міжнародний валютний фонд виділив понад 650 млрд дол. у вигляді спеціальних прав запозичення. Країни Європейського Союзу отримали 160 млрд дол. на відновлення після глобальних потрясінь, а країни Африки — 34 млрд; тобто громадяни Європи потенційно могли отримати підтримку в середньому майже в 13 разів більшу, ніж громадяни Африки. «На півдорозі до кінцевого терміну 2030 року Цілі сталого розвитку з кожним днем віддаляються. Навіть найфундаментальніші цілі щодо голоду та бідності зазнали суттєвого спаду після десятиліть прогресу»⁷.

Очевидно, що глобальна продовольча криза — це не лише криза виробництва, оскільки їжі виробляється достатньо, щоб прогодувати всіх, радше, це криза доступу, криза боргів і криза цін на продовольство⁸ (Cook, Frank, 2008).

У звіті Driven to Waste (2021)⁹, підготовленому Всесвітнім фондом дикої природи (WWF), зазначається, що до 40 % усього виробленого у світі продовольства ніколи не потрапляє на стіл. Тільки на стадії вирощування 1,2 млрд т продовольства (15,3 % від усього виробництва) втрачається під час збирання врожаю чи забою. Решта утилізується як харчові відходи на поствиробничих етапах, у тому числі в роздрібній торгівлі й на рівні споживачів. Усього на шляху від ферми до столу у світі щороку втрачається близько 2,5 млрд т продовольства. Усупереч значно поширеній думці про те, що втрати їжі на фермах є особливо великими в регіонах з низьким рівнем доходу, нові дані WWF свідчать, що насправді 58 % світових продовольчих втрат на стадії виробництва відбуваються в регіонах із середнім і високим рівнями доходів, незважаючи на те, що вони мають вищий рівень механізації на фермах, кращу інфраструктуру, сучасніші агрономічні методи і технології. Одними з численних факторів цього є надвиробництво сільськогосподарської продукції і насичення ринків, що призводить до зниження цін і створює структурну кризу, яка зберігає марнотратство.

Нестабільні моделі виробництва і споживання їжі стали суттєвою частиною найскладніших проблем, з якими сьогодні стикається людство (Бородіна, 2022). Нинішня продовольча криза, будучи проблемою міжнародною, впливає не тільки на право на їжу — як наявність і доступність продовольства, але й на цілий ряд інших прав людини, включаючи право на

⁷ Guterres Antonio. Secretary-General remarks at the Paris Summit on a New Global Financing Pact. United Nations. 2023. Jun 22. URL: <https://www.un.org/sg/en/content/sg/speeches/2023-06-22/secretary-general-remarks-the-paris-summit-new-global-financing-pact> (дата звернення: 02.04.2024).

⁸ World Agricultural Production. United States Department of Agriculture. Foreign Agricultural Service. Circular Series WAP 10-23. October 2023. URL: <https://apps.fas.usda.gov/psdonline/circulars/production.pdf>

⁹ Driven to waste: The Global Impact of Food Loss and Waste on Farms. WWF-UK (2021). Woking. URL: https://wwfeu.awsassets.panda.org/downloads/driven_to_waste_the_global_impact_of_food_loss_and_waste_on_farms.pdf

засоби для достойного існування, чисте довкілля, справедливі й сприятливі умови праці, охорону здоров'я, соціальний захист тощо¹⁰.

Військова агресія РФ проти України, посилення негативних наслідків змін клімату, екстремальні погодні явища, економічні спади і фінансові кризи посилюють існуючу нерівність у світовій продовольчій системі й вимагають найшвидшого системного розв'язання проблем продовольчої безпеки в глобальному вимірі. Це означає, що рішення, які ухвалюватимуться сьогодні, матимуть величезний вплив уже в короткій, і особливо у віддаленій, перспективі на забезпечення людей продовольством і, як наслідок, на навколишнє середовище, економіку, систему прав людини, її здоров'я, освіту тощо.

Отже, **мега статті** — сформувані, крізь призму новітніх концептуальних розробок ООН у сфері трансформації системи глобальної продовольчої безпеки, теоретико-методологічні засади визначення права людини на продовольство як ключового індикатора оцінювання ефективності новітніх агропродовольчих систем, що функціонують на сталій основі, й обґрунтувати методологічні засади поступового переходу України від індустріально орієнтованої агробізнесової моделі продовольчої безпеки до моделі сучасної агропродовольчої системи, орієнтованої на принципи сталості, в основі якої лежать права людини.

Для подолання наслідків війни в царині права на харчування необхідно впровадити всеосяжний підхід до управління продовольчими ресурсами, що ґрунтуватиметься на правах людини й приділятиме особливу увагу вразливим верствам населення.

КОРОТКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЗРІЗ

Якщо розглядати глобальну продовольчу безпеку в середньостроковому історичному ракурсі після потрясінь Другої світової війни, то слід зазначити вагоме зростання світового виробництва продуктів харчування і сільськогосподарської продукції у період післявоєнної відбудови. Це сталося, головним чином, завдяки повоєнному розвитку світової економіки й поєднанню технологічних і культурних змін у виробничих і споживчих практиках. Через зростання населення, багатства і урбанізації відбулося загальне збільшення попиту на продукти харчування, що поєднувалось із зміною харчових переваг у бік більш ресурсомістких продуктів.

Пізніше суттєву роль у нарощенні обсягів сільськогосподарського виробництва відіграло запровадження так званої «зеленої революції», яка відкрила шлях для повсюдного застосування методів ведення інтенсивного сільського господарства і утвердження неоліберальної доктрини в основній сільськогосподарській практиці в усьому світі (Бородіна, 2021). Незважаю-

¹⁰ A/76/237: Food systems and human rights — Interim report of the Special Rapporteur on the right to food. *United Nations Human Rights*. 2021. Jul 27. URL: <https://www.ohchr.org/en/documents/thematic-reports/a76237-food-systems-and-human-rights-interim-report-special-rapporteur>

чи на те, що методи інтенсифікації, започатковані «зеленою революцією», сприяли запобіганню очікуваному великомасштабному дефіциту продовольства в період після Другої світової війни, вони спричинили зниження якості й безпечності продуктів харчування, погіршення екологічної ситуації, нестабільне споживання ресурсів і закріплення залежності від невідновлюваних ресурсів, особливо викопних корисних копалин. Закладені в попередній період основи спеціалізації, інтенсифікації, концентрації і вільної торгівлі продовольством на початку третього тисячоліття стали панівною тенденцією поведінки агробізнесу та його монокультуризації. При цьому суттєву небезпеку для базових прав людини і сталого розвитку агропродовольчого забезпечення створюють політекономічні наслідки такої поведінки, орієнтованої на неоліберальну доктрину, в якій продовольство перетворилося виключно на комерційний товар. «Підхід до продуктів харчування як до товару вимагає від індустріального сільського господарства більшої біологічної одноманітності. Це пов'язано з тим, що скорочення генетичної різноманітності дозволяє швидше вирощувати і збирати врожай, забивати худобу і транспортувати продовольство. Це форма монокультури, яка підвищує продуктивність через спрощення природи, створює екологічні умови, які сприяють хворобам. Віддаючи пріоритет економічній ефективності, індустріальне сільське господарство стимулює постійний попит на більшу територію і великомасштабні монокультурні ферми, які забруднюють землю, повітря й воду і спотворюють життя тварин. Це також заохочує роботодавців надавати перевагу прибуткам над правами працівників, ставитися до людей як до змінних елементів»¹¹.

Поряд з тим, хоча інтенсивні практики домінують у забезпеченні продовольством у цілому, лише невелика кількість учасників у виробництві, переробці й роздрібній торгівлі контролюють більшу частину агропродовольчої системи, її прибутків і мають вирішальний вплив на формування української та глобальної політики. Наслідки таких процесів є трагічними для людей і природи. Масштабне комерційне вирощування експортних культур забирає землю та інші ресурси у традиційних місцевих виробників їжі, залишаючи громади й цілі країни залежними від експорту або поставок продовольства з інших країн. Харчова залежність створює вразливість і безсилля суспільства.

Торговельні угоди укладаються таким чином, що сильніші країни часто можуть використати їх на власну користь, а це призводить до нечесної конкуренції для інших держав і, урешті-решт, до виробничої залежності останніх і підризу місцевої продовольчої безпеки. Крім того, такі держави втрачають вітчизняну аграрну науку або не можуть розвивати національні системи наукового забезпечення власного сільського господарства і переробної промисловості.

---

¹¹ The right to food. General Assembly United Nations. A/76/237/. 2021. Jul 27. §17. URL: <https://usrtk.org/wp-content/uploads/2021/09/Right-to-Food-UN-Special-Rapporteur-report.pdf>

ПРАВО НА ПРОДОВОЛЬСТВО І КОНЦЕПЦІЯ АГРОПРОДОВОЛЬЧИХ СИСТЕМ

Засновані на правах підходи спрямовано на створення умов, за яких люди можуть жити в гідності й мирі та повністю розвивати свій потенціал. Ці підходи ґрунтуються на нормативній базі прав людини, на прямому втручанні правовласників та їхньої здатності відстоювати свої права, на спроможності носіїв обов'язків виконувати свої зобов'язання перед людьми. Обов'язки — це ключова особливість прав людини. Усі є носіями прав, а носіями обов'язків є окремі особи і групи осіб, відповідальних за дотримання й забезпечення реалізації прав. Держава — основний носій обов'язків. Обов'язок передбачає, по-перше, повагу, по-друге, захист і, по-третє, дотримання прав. **Повага до прав** означає утримання від втручання в процес реалізації громадянами своїх прав. **Захист прав** означає унеможливлення перешкоджання «третьми сторонами» (у тому числі приватному бізнесу і неурядовим організаціям) реалізації прав громадян. **Дотримання прав** означає створення сприятливого середовища для їх реалізації. Права повинні бути дотримані, навіть у разі неможливості їх самостійної реалізації громадянами (наприклад, надання продовольчої допомоги після екстремальних ситуацій).

Право на продовольство — це юридично обов'язкове право, гарантоване Міжнародним пактом про економічні, соціальні й культурні права. Як встановлено в Зауваженні загального порядку № 12 Комітету ООН з економічних, соціальних та культурних прав^{12,13}, це право реалізується, коли кожна людина має фізичний і економічний доступ у будь-який час до достатнього харчування або засобів його отримання. Уряди несуть юридичні зобов'язання щодо забезпечення права на продовольство, тоді як кожна людина може користуватися ним як універсальним правом без дискримінації. Таким чином, «право на продовольство є унікальним у Міжнародному пакті з економічних, соціальних і культурних прав, оскільки ст. 11(2) зобов'язує держави ухвалювати конкретні програми для реалізації права на продовольство і ліквідації голоду. В результаті, хоча перелік не є вичерпним, право на продовольство має міжнародну правову базу, що скеровує держави і людей»¹⁴ у їхніх діях щодо гідного життя.

¹² Committee on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR). United Nations Human Rights. URL: <https://www.ohchr.org/en/treaty-bodies/cescr> (дата звернення: 02.04.2024).

¹³ CESCR General Comment No. 12: The Right to Adequate Food (Art. 11) Adopted at the Twentieth Session of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights, on 12 May 1999 (Contained in Document E/C.12/1999/5). Office of the High Commissioner for Human Rights. URL: <https://www.refworld.org/pdfid/4538838c11.pdf>

¹⁴ The right to food and the coronavirus disease pandemic. General Assembly United Nations A/77/177. 2022. Jul 18. §44. URL: <https://reliefweb.int/attachments/ad0409d8-9fcc-4bf2-93ba-13a7e763a062/N2242888.pdf>

Управління Верховного комісара ООН з прав людини виокремлює чотири ключових елементи права на продовольство¹⁵:

наявність: продовольство слід отримувати з природних ресурсів або на основі виробництва, шляхом обробітку землі, або ведення тваринництва, або іншими способами, такими як риболовля, полювання чи збирання. Продукти харчування повинні продаватися на ринках і в магазинах;

доступність: продовольство має бути доступним. Люди повинні мати можливість на адекватний раціон без шкоди для інших базових потреб, таких як плата за навчання, ліки або орендна плата. Продовольство має бути доступним для фізично незахищених людей, включаючи дітей, хворих, людей з обмеженими можливостями і осіб похилого віку. Воно також має бути доступним людям у віддалених районах, жертвам збройних конфліктів чи стихійних лих, а також ув'язненим;

адекватність: їжа повинна задовольняти харчові потреби з урахуванням віку людини, умов життя, стану здоров'я, професії, статі тощо. Продовольство має бути безпечним для споживання і не містити шкідливих для життя і здоров'я людини речовин;

сталість: продовольство в достатній кількості має бути доступним як для теперішніх, так і для майбутніх поколінь.

Таким чином, право на продовольство — це гарантоване державою право мати регулярний, постійний і необмежений доступ, прямо або через фінансові покупки, до кількісно і якісно адекватної та достатньої їжі, що відповідає культурним традиціям народу, до якого належить споживач, і забезпечує фізичне й розумове, індивідуальне й колективне, повноцінне й гідне життя без страху голоду.

Практична реалізація державою права людини на продовольство включає кілька ключових принципів: 1) підзвітність уряду; 2) участь громадськості; 3) інституційне середовище, сприятливе для дрібнотоварного виробництва продовольства і продовольчого самозабезпечення; 4) наявність аналітичної бази, яка враховує вразливість і дискримінацію в агропродовольчій системі; 5) міцний зв'язок між агропродовольчою політикою та її наслідками для суспільного здоров'я. Окремі особи чи колективи, включаючи урядовців, законодавців, місцеві громади, неурядові організації, учених, організації споживачів, молодіжні групи, корінні народи, дрібних землевласників, жіночі організації, організації громадянського суспільства, а також приватний сектор, є найважливішими учасниками процесу реалізації права на достатнє харчування. Проте сам по собі правозахисний підхід не може змінити спосіб виробництва, розподілу і споживання продовольства.

Підходи, що ґрунтуються на правах, відображають еволюцію моделі розвитку агропродовольчого забезпечення, заснованої на задоволенні

---

¹⁵ Key aspects of the right to food. United Nations Human Rights. URL: <https://www.ohchr.org/en/food>

потреб людей, до моделі, за якої люди можуть вимагати те, що їм належить по праву (підходи «згори донизу» і «знизу до гори»). Заснований на праві на продовольство підхід надає людям низку можливостей у продовольчому самозабезпеченні, а також участь у процесах ухвалення рішень, підзвітності уряду, моніторингу, доступі до правосуддя, забезпеченні прозорості тощо. Правозахисний підхід дає законне право людям брати участь у процесах розробки політики, отримувати експертні оцінки, ставити під сумнів рішення і повноваження в агропродовольчій сфері, заявляти про порушення, якщо система в будь-який спосіб не дозволяє населенню отримати рівноправний доступ до здорового і достатнього харчування тощо.

Сучасна парадигма продовольчої безпеки ООН, що базується на інтегрованому підході, заснованому на повазі прав людини, оперує Концепцією сталих агропродовольчих систем. Перехід до розуміння глобальної продовольчої безпеки на основі даної Концепції обумовлений тим, що ця методологія керується визнанням інтегрованого характеру взаємозв'язків між системами, що лежать у основі виробництва продовольства, ланцюжками поставок продовольства, продовольчим середовищем, поведінкою окремих споживачів, моделями харчування, а також показниками харчування і загальними результатами функціонування систем, які стають основою для їх подальшого розвитку (Fanzo, Covic, Dobermann et al., 2020) з урахуванням наслідків для суспільного здоров'я.

Гарантоване право на продовольство, повноцінне харчування окремих людей та їхніх спільнот є ключовим індикатором (результатом) функціонування сталих агропродовольчих систем (АПС), у яких продукти харчування розглядаються здебільшого як суспільне благо, а не як комерційний товар. Такий результат досягається безпечним для оточуючого середовища способом і формує здатність людей працювати й ухвалювати самостійні рішення і в подальшому, у свою чергу, позитивно впливати на самозабезпечення продовольством і функціонування агропродовольчої системи з урахуванням засад сталості. Отже, з одного боку, результати обумовлено дією системи чинників і заходів політики, що розробляється в інтересах їх отримання, а з іншого — самі результати впливають на ці чинники й заходи.

За визначенням Групи експертів вищого рівня Комітету ООН з глобальної продовольчої безпеки, АПС включає всі елементи (навколишнє середовище, людські ресурси, фактори виробництва, процеси, інфраструктуру, організації і т. д.) і всі види діяльності, пов'язані з виробництвом, обробкою, розподілом, переробкою і споживанням продовольства, а також результати такої діяльності, у тому числі соціально-економічні й екологічні наслідки¹⁶. Поєднання всіх елементів сталої агропродовольчої системи від-

¹⁶ Food losses and waste in the context of sustainable food systems. A report by the High Level Panel of Experts on Food Security and Nutrition. June 2024. URL: <https://www.fao.org/3/i3901e/i3901e.pdf>

бувається, головним чином, на ринках¹⁷, які створюються, підтримуються і регулюються в такий спосіб, щоб служити соціально орієнтованим цілям. ФАО називає такі ринки «територіальними»¹⁸. Територіальні ринки являють собою ключові точки роздрібною торгівлі для прямого доступу споживачів до продовольства і «часто об'єднують мережу сільських і міських громад і не завжди чітко вписуються в категорії місцевих чи глобальних ринків»¹⁹. Важливу роль в управлінні цими ринками відіграють місцеві органи влади. На територіальних ринках, як правило, мало посередників між виробниками і споживачами. «З точки зору споживача такі ринки допомагають розширити доступ до здорового харчування, зокрема до свіжих фруктів і овочів, риби і м'яса, а також до основних харчових продуктів»²⁰. Використовуючи ініціативу територіальних ринків, ФАО прагне підкреслити їх важливість не лише для гарантування права на продовольство, а й для сприяння здоровому харчовому середовищу, забезпеченню доступу до свіжих сільськогосподарських продуктів, поживної та різноманітної їжі. Територіальні ринки можуть бути формальними і неформальними. За результатами досліджень територіальних ринків міжнародними організаціями ООН²¹, уряди країн, де такі ринки поширено, визнають той факт, що територіальні ринки можуть бути неформальними, тобто інколи їх продавці не мають спеціальних ліцензій і не сплачують податків, проте уряди, віддаючи належне гарантуванню кожному громадянину права на продовольство, продовжують розробляти програми їх розвитку для забезпечення соціальної справедливості, безпеки харчування і стабільності таких ринків.

Ринки — основа АПС, вони забезпечують взаємодію між виробництвом і споживанням, їх удосконалення з точки зору поваги прав людини має вирішальне значення для підтримання сталості агропродовольчих систем, полегшення доступу до здорового й різноманітного харчування, практичної реалізації права на продовольство.

Функціонування агропродовольчих систем залежить від взаємопов'язаних життєво важливих для людини біологічних підсистем, зокрема біорізноманіття. «Традиційні АПС, орієнтовані на велике промислове сільське господарство, зменшують біорізноманіття, фактично руйнуючи осно-

¹⁷ Territorial markets for sustainable agriculture — Unleashing the potential of territorial markets for incentivizing the adoption of sustainable agricultural practices. FAO. 2022. URL: <https://www.fao.org/documents/card/en/c/cc3245en>

¹⁸ Territorial markets: facilitating access to healthy diets. FAO. 2022. URL: <https://www.fao.org/documents/card/en/c/cb9332en>

¹⁹ The right to food and the coronavirus disease pandemic. General Assembly United Nations A/77/177. 2022. Jul 18. §17. URL: <https://reliefweb.int/attachments/ad0409d8-9fcc-4bf2-93ba-13a7e763a062/N2242888.pdf>

²⁰ Territorial Markets Initiative. FAO. 2023. URL: <https://www.fao.org/nutrition/markets/territorial-markets-initiative/en/> (дата звернення: 02.04.2024).

²¹ The right to food and the coronavirus disease pandemic. General Assembly United Nations A/77/177. 2022. Jul 18. §17. URL: <https://reliefweb.int/attachments/ad0409d8-9fcc-4bf2-93ba-13a7e763a062/N2242888.pdf>

ву власного існування» (Brondizio, Settele, Díaz et al., 2019), і можливості безпечного сільськогосподарського виробництва в цілому. За останні 100 років понад 90 % сортів сільськогосподарських культур зникли. Наразі лише дев'ять видів рослин становлять 66 % загального виробництва сільськогосподарських культур, що обумовлює поширення і посилення таких небезпек і ризиків для здоров'я людини, як діабет, ожиріння і недоїдання.

Інтенсивне сільське господарство також відіграє певну роль у підсистемі поширення зоонозних захворювань, у тому числі COVID-19 (Stel, Eggers, Alonso, 2020). Основна причина виникнення вірусу COVID-19 досі досліджується, проте доведено, що розповсюдження патогенних мікроорганізмів (зокрема, зоонозних захворювань) посилюється забрудненням, руйнуванням довкілля, вирубуванням лісів і усуненням захисних екологічних бар'єрів²². Звільнення простору для інтенсивного сільського господарства зменшує природні буфери, які захищають людей від вірусів та інших патогенів, що циркулюють серед дикої природи. І патогени ще легше поширюються серед отар і стад, які вирощуються на промисловій основі й мають генетичну подібність, особливо коли вони утримуються поруч (Jones, Grace, Kock et al., 2013). Водночас антимікробні препарати, які використовуються для прискорення росту худоби на промисловій основі, призводять до резистентності мікроорганізмів, що робить антимікробні препарати менш ефективними в якості ліків для людей. Нині близько 700 тис. людей щороку помирають від резистентних інфекцій, і до 2050 р. інфекційні хвороби можуть спричинити ще більше смертей²³ (Willett, Roskström, Loken et al., 2019). Крім того, на функціонування промислових агропродовольчих систем припадає чверть усіх антропогенних викидів парникових газів (Batini, 2019).

За даними Всесвітнього економічного форуму, в найближчі 10 років втрата біорізноманіття і колапс екосистем входять до п'ятірки головних загроз безпечному існуванню людства²⁴. Додають продовольчих негараздів, зокрема, і зростання чисельності населення, і зміни в його дієтичних перевагах, і технологічний прогрес, і розподіл доходів, і недостатня стійкість мирного процесу, і глобальні кліматичні зміни тощо. Ніхто не знає точно, яким чином ці фактори еволююватимуть з плином часу, однак немає сумніву, що вони визначатимуть майбутнє виробництва сільськогосподарської продукції і продовольства. На користь справедливості таких міркувань і з урахуванням існуючих нині невизначенос-

²² Connecting Global Priorities: Biodiversity and Human Health: A State of Knowledge Review. *World Health Organization*. 2015. Jun 03. URL: <https://www.who.int/publications/i/item/9789241508537> (дата звернення: 02.04.2024).

²³ Frontiers 2017 Emerging Issues of Environmental Concern. *UN Environment Programme*. 2017. URL: <https://wedocs.unep.org/handle/20.500.11822/22255;jsessionid=1D2A1EDF92439D88611D2BB9397338BB> (дата звернення: 02.04.2024).

²⁴ Тим не менш, щохвилини світ витрачає близько 1 млн дол. на субсидування промислового сільського господарства.

тей, ФАО запропонувала своє бачення тенденцій і перспектив функціонування глобальної агропродовольчої системи на період до 2050 р.²⁵, зокрема, таке.

1. *Традиційні агропродовольчі системи перебуватимуть під впливом тенденцій, які можуть поставити під загрозу їх майбутню стійкість.* Зростання чисельності й доходів населення продовжує підвищувати попит на продовольство і спричиняє зміни в харчових перевагах. Натомість виробництво сільськогосподарської продукції стримують зростаюча нестача і погіршення якості земельних і водних ресурсів, недостатність інвестицій у стійкі методи ведення сільського господарства, яке, як і раніше, є активним джерелом викидів парникових газів (ПГ). Зміна клімату дедалі сильніше позначається на врожайності й засобах життєзабезпечення сільських жителів; хронічна бідність, нерівність і безробіття обмежують доступ до продуктів харчування окремих верств населення і перешкоджають досягненню цілей у сфері здорового харчування.

2. *Якщо зберегти існуючий вектор розвитку агропродовольчих систем, то в майбутньому на глобальному рівні є велика ймовірність постійної продовольчої нестабільності, а отже, порушення права на продовольство.* Для повного виконання завдань у рамках Цілей сталого розвитку (ЦСР), визначених Порядком денним у галузі сталого розвитку на період до 2030 року, будуть потрібні додаткові зусилля, спрямовані на збереження миру, вирішення проблеми зростаючої нерівності й гендерного дисбалансу, відмова від нераціонального використання сільськогосподарських ресурсів, скорочення викидів ПГ, більш ефективного регулювання попиту на ресурсомістку продукцію тваринного походження, зниження продовольчих витрат і відходів, а також багато іншого.

3. *Щоб відійти від «колишнього курсу», всі країни повинні розділити відповідальність за реалізацію фундаментальних змін.* Глобальний процес перетворень, необхідний для підвищення стійкості системи продовольства і сільського господарства, виходить далеко за межі поділу на розвинуті країни і країни, що розвиваються.

Даний процес торкнеться всіх країн, оскільки для переходу до сталого розвитку в масштабах усього світу необхідно докорінно змінити сформовані в країнах моделі споживання і виробництва²⁶. Багатьом країнам буде потрібно оновити засоби виробництва товарів і послуг чи основні фонди, розробити нові рішення і впровадити інноваційні технології. У дусі солідарності, закладеному в ЦСР, країнам і соціальним групам, які можуть дозволити собі розумні витрати, пов'язані з необхідними перетвореннями, доведеться надати допомогу тим, хто вже постраждав від нераціонального

²⁵ The future of food and agriculture. Alternative pathways to 2050. Rome, FAO, 2018. 224 p. URL: <https://www.fao.org/3/I8429EN/i8429en.pdf>

²⁶ The future we want: outcome of the Conference on Sustainable Development, Rio de Janeiro. Brazil, 20-22 June 2012. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3826773?ln=ru&v=pdf>

поводження з природними ресурсами, і сприяти в побудові кращого майбутнього для наступних поколінь.

4. *Перехід до нарощення виробництва за меншого використання ресурсів і залучення споживачів до стримування потреб у надмірному розширенні виробництва продуктів харчування може суттєво вплинути на сталість агропродовольчих систем.* Поінформування споживача про екологічно стійке і більш здорове харчування, так само як і скорочення харчових відходів, ефективніша цінова політика у сфері продовольства, адекватно відображає негативні зовнішні наслідки його виробництва. Також необхідно знизити «потрійний тягар» недоїдання, що включає недостатнє харчування, дефіцит мікроелементів, надмірну вагу і ожиріння, які часто співіснують у одній і тій самій країні й навіть у одному співтоваристві.

Ті, хто працюють у сфері продовольства і сільського господарства, повинні навчитися задовольняти зростаючий попит в умовах дедалі істотніших обмежень за ресурсами, оптимізуючи земле- і водокористування, скорочуючи викиди ПГ, підвищуючи ефективність виробництва і споживання енергії та відновлюючи ґрунти й ліси. Це лише окремі з багатьох стратегічних варіантів, які слід розглянути в процесі пошуку шляхів до сталого розвитку.

5. *Більш справедливий розподіл доходів на національному і міжнародному рівнях — необхідна умова формування сталої продовольчої безпеки, поліпшення харчування й екологічної стійкості продовольчих систем.* Перехід до стійких моделей функціонування сільського господарства і продовольчих систем може спричинити підвищення цін і обмеження глобального виробництва сільськогосподарської продукції. Тому в країнах з низьким і середнім рівнями доходів забезпечення продуктами харчування на душу населення і розширення доступу до продовольства можуть бути досягнуті завдяки політиці більш справедливого розподілу доходів на національному й міжнародному рівнях. Серед важливих стратегічних варіантів досягнення цієї мети є:

- просування стійких технологій і спрощення доступу до ринків для сімейних фермерських господарств;
- створення сильніших інститутів, здатних забезпечити конкурентні, прозорі й рівноправні ринки засобів виробництва і продукції сільського господарства;
- упровадження ефективних програм соціального захисту і справедливих податкових систем;
- надійний і рівноправний доступ до таких ресурсів, як земля, вода і капітал, а також кредитування, більш якісна інформація, розвиток навичок і професійних знань тощо.

Ці стратегічні заходи значно розширяють можливості заробітку для бідних верств сільського населення — як зайнятого в сільському господарстві, так і тих, хто диверсифікують сільськогосподарське виробництво чи продуктивно переходять до інших видів економічної діяльності.

6. Продовольчі й сільськогосподарські сектори відіграють ключову роль у формуванні глобальної продовольчої безпеки, але самі по собі не можуть забезпечити право на продовольство і справедливий доступ до продуктів харчування для всіх верств населення. Необхідним є вжиття важливих заходів, які не тільки підвищать ефективність і посилять справедливість економічних систем, але й полегшать їх структурну трансформацію. Рослинництво, тваринництво, рибне і лісове господарство продовжують відігравати важливу роль у зайнятості населення і створенні засобів для існування в країнах з низьким і середнім рівнями доходів. Щоб це відбувалося на сталій основі, потрібно, з одного боку, тісніше пов'язати сільське господарство в цілому і сімейні ферми зокрема з економікою сіл і міст шляхом розвитку агропромисловості та інфраструктури. З іншого, слід створити сильні інститути, підтримувані ефективними фіскальними системами, які забезпечуватимуть можливості заробітку в масштабах усієї економіки, ефективний соціальний захист, а також конкурентну і справедливую внутрішню й зовнішню торгівлю засобами виробництва і готовою продукцією.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СИСТЕМИ В НАПРЯМІ ГАРАНТУВАННЯ ПРАВА НА ПРОДОВОЛЬСТВО

З огляду на окреслені новітні підходи і антропологічно орієнтовані напрями трансформації глобальних агропродовольчих систем, цілком очевидно, що в Україні траєкторія подальшого нарощення сільськогосподарського виробництва на промисловій основі й підвищення рівня його інтенсифікації і експортної орієнтації як основної стратегії задоволення прогнозованих продовольчих потреб населення країни і зовнішнього світу в гібридному середовищі «війна-мир» є неспроможною. «Такий шлях розвитку забезпечить лише тимчасові рішення за рахунок втрати довгострокової продуктивної здатності агропродовольчої системи» (Gladek, Fraser, Roemers et al., 2017). Саме з цієї причини Україні, її політичному істеблiшменту, громадянському суспільству, науковим колам слід сконцентрувати зусилля на розробці теоретично обґрунтованих і емпірично перевірених підходів, які продемонструють потенційні шляхи розвитку агропродовольчої системи в умовах глобальної невизначеності, відповідних альтернативних сценаріїв і політичних заходів, необхідних для досягнення ідеального майбутнього, орієнтованого на стійке виробництво й споживання продовольства і сільськогосподарської сировини. За твердженнями ФАО, стійка продовольча система забезпечує суспільну продовольчу безпеку і необхідну кількість продуктів харчування в спосіб, що не порушує економічного, соціального й екологічного базису генерації продовольчої безпеки і продукування продуктів харчування для майбутніх поколінь. Стійка продовольча

система повинна забезпечувати й одночасно виступати складовою екологічної, соціальної та економічної стійкості²⁷.

Стійкість АПС є комплементарною стійкості економічної системи. «Стійкість економічної системи в умовах невизначеності дестабілізаційних зовнішніх впливів багато в чому залежить від національної укоріненості виробництва (подібно тому, як стійкість дерева залежить від його кореневої системи). Національна укоріненість визначається рівнем використання національних ресурсів і виробництва для забезпечення життєдіяльності суспільства, зростання добробуту населення і соціально-економічного розвитку» (Гриценко, 2023, с. 46).

При розбудові національно укоріненого підходу до трансформації агропродовольчої системи України, орієнтованої на права людини, слід урахувати, що крім глобалізаційного тиску майбутнє національного агропродовольчого забезпечення характеризується ще більшою невизначеністю, ніж на глобальному рівні, унаслідок її функціонування в умовах «війна-мир» нині й, можливо, у найближчій перспективі. «Засади відновлених процесів мають розпочати формуватися, коли війна ще йде, щоб мінімізувати втрати часу на їх підготовку після досягнення миру» (Геєць, 2023, с. 4). Проте слід також урахувати, що об'єктивно існуючі суперечності, у тому числі в агропродовольчій сфері, «не можуть бути розв'язані шляхом продовження глобалізації у тій формі, в якій вона існувала донедавна, посилюючи економічну і соціальну нерівність. Необхідно знайти глокалізаційно інклюзивний підхід, який дозволить використати глобалізацію для національного розвитку і національний розвиток для глобалізації» (Гриценко, 2023, с. 39). «Вирішення проблеми не в тому, щоб відмовитись від глобалізації, необхідно зробити так, щоб цей процес був справедливим»²⁸.

Національно укорінений розвиток вітчизняної агропродовольчої системи, орієнтований на повагу до прав людини і розширення її можливостей для самореалізації, має враховувати глобальні, національні й локальні завдання²⁹, які стоять перед її майбутнім, і передусім — якою мірою виконання або ігнорування цих завдань наблизить (чи віддалить) продовольчу і сільськогосподарську систему України до цілей сталого розвитку і, відповідно, до соціоекономічних і екологічних функцій сталих агропродовольчих систем, а саме:

продуктивність і благополуччя, завдяки яким забезпечується наявність достатньої кількості продовольства вітчизняного виробництва, виробленого без шкоди для довкілля;

²⁷ Sustainable food systems: Concept and framework. Rome, FAO, 2018. 8 p. URL: <https://www.fao.org/3/ca2079en/CA2079EN.pdf>

²⁸ Генсек ООН: расширение ШОС усиливает влияние и ответственность организации. *Организация Объединенных Наций*. 2023. 04 июля. URL: <https://news.un.org/ru/story/2023/07/1442572> (дата звернення: 02.04.2024).

²⁹ Розроблені Комітетом глобальної продовольчої безпеки ООН у 2020 р.

справедливість та інклюзивність, завдяки яким усім українцям забезпечується доступ до якісного продовольства вітчизняного виробництва, а селянам — засобів до існування в агропродовольчій системі та на сільських територіях;

стійкість до зовнішніх впливів, завдяки якій агропродовольча система залишається стабільною в ситуаціях потрясінь і криз національного і глобального рівнів;

орієнтація на відновлювальні методи господарювання і агроекологію, завдяки яким забезпечуються всі аспекти стійкості (економічна, соціальна, екологічна);

орієнтація на здорову і поживну їжу, яка формує і підтримує імунітет населення, забезпечує засвоєння й використання українцями життєво важливих поживних речовин для зниження суспільних витрат на медичне забезпечення;

орієнтація на повагу до людини і розширення її прав та можливостей, завдяки чому забезпечується участь усіх людей, особливо селян (у тому числі найбільш вразливих груп населення), та їхня можливість ухвалювати рішення і висловлювати думки, що впливають на адаптивність агропродовольчої системи до конкретних потреб низового рівня.

З позицій глобальних світових тенденцій і перспектив у сфері продовольчого забезпечення, а також з урахуванням викликів і ризиків національного масштабу, спричинених війною, під час якої ворог використовує продовольство як зброю, залучаючи глобалізацію для національного розвитку і національний розвиток — для глобалізації, серед ключових напрямів трансформації вітчизняної АПС України слід виокремити такі:

1) законодавчо закріпити статус продовольства як суспільного блага для відповідних змін у системі державного регулювання національного економічного розвитку. Надати пріоритет державної підтримки дрібнотоварному агропродовольчому виробництву сімейного типу³⁰ з метою призупинення деградації аграрного потенціалу, сільських спільнот і локальних екосистем, порушених унаслідок недоброякісного господарювання в довоєнний період та їх суттєвого руйнування ворожими військовими діями;

2) на основі принципів захисту і поваги прав людини, з використанням механізмів зв'язаних продовольчих і виробничих субсидій малим виробникам і споживачам (Бородіна, 2023) створити систему продовольчої та харчової безпеки власного населення, виснаженого незбалансованим і недостатнім харчуванням через війну і довоєнні агроструктурні дисбаланси (Бородіна, Прокопа, 2015) для відродження і нарощення демографічного потенціалу країни;

---

³⁰ Адаптивну здатність сімейного типу господарювання до сталого розвитку вбудовано в біофізичні аспекти його функціонування через збереження біорізноманіття, підтримку здорових ґрунтових систем, природних водойм тощо, а також у соціально-економічні — через передання традиційних знань, саморозвиток організаційної спроможності, регулювання циклів бідності тощо.

3) розвинути мережу справедливих територіальних ринків як неформального простору для безпосередньої зустрічі покупців і продавців, який формується на відносинах солідарності й довіри, коли співвідношення сил між виробниками, переробниками, продавцями і споживачами має горизонтальний характер за принципом коротких агропродовольчих ланцюгів, а всі учасники взаємодіють між собою з різним ступенем взаємозалежності й взаємодопомоги;

4) підтримати новий порядок денний у сфері глобальної торгівлі³¹, який не зводиться до обмеження внутрішньої підтримки сільського господарства, а всі держави — члени СОТ та їхні громадяни покладатимуться на міжнародні інститути для підтримки власної національної продовольчої політики, захисту їхнього права на традиційне продовольство вітчизняного виробництва на користь повної реалізації права на харчування, притаманне культурним традиціям країни.

Трансформована агропродовольча система забезпечуватиме ключову роль у формуванні продовольчої безпеки українців, але сама по собі вона не зможе гарантувати право на продовольство і справедливий доступ до продуктів харчування для всіх верств населення. Потрібно задіяти мультиплікативні підходи, які підвищать не тільки ефективність соціально-економічної політики держави, але і її структурну трансформацію в напрямі більш справедливого розподілу доходів на національному, регіональному і місцевому рівнях.

Національно укорінена агропродовольча політика має дати відповідь на запитання, чи буде здатна система продовольчого і сільськогосподарського виробництва України сьогодні й у майбутньому на засадах сталості на достатньому рівні годувати, передусім українців, якісним продовольством вітчизняного виробництва, задовольняти додатковий вітчизняний попит на непродовольчу продукцію сільського господарства і при цьому робити, без шкоди для українського соціуму, посильний внесок у глобальну продовольчу безпеку?

Якщо Україна хоче найближчим часом стати повноправним членом Європейського Союзу, їй необхідно змінити ситуацію з продовольчим забезпеченням українців, відновленням сільських територій і сільського способу життя, що можливо досягти більшими інвестиціями в малих фермерів, дрібних виробників, сімейні ферми, які забезпечать підтримку місцевого виробництва продуктів харчування, створення місць прикладання праці для молодих людей у сільському господарстві, його адаптацію до кліматичних і економічних потрясінь, здатних серйозно вплинути на продовольчі системи вже в короткостроковій перспективі.

³¹ The right to food. General Assembly United Nations A/76/237. 27 July 2021. Art. 72. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3936776>

ВИСНОВКИ І ДЕЯКІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Методологія інтегрованого підходу, заснованого на правах людини, лежить у основі Порядку денного і його Цілей у сфері сталого розвитку на період до 2030 року. Гарантоване право на продовольство, тобто повноцінне харчування всіх людей та їхніх спільнот, є базовим правом кожної людини і ключовим індикатором (результатом) функціонування сталих агропродовольчих систем, у яких продукти харчування розглядаються здебільшого як суспільне благо, а не як комерційний (експортний) товар. Підходи, що ґрунтуються на повазі прав людини, закріплено в Міжнародному законодавстві про права, Загальній декларації прав людини ООН, Декларації ООН про права селян та інших людей, що працюють у сільській місцевості, інших узгоджених на міжнародному рівні документах, які забезпечують всесвітньо визнані стандарти того, що означає жити гідно.

У міжнародній політичній практиці для реалізації методологічних підходів, що ґрунтуються на правах, застосовуються різноманітні методи та інструменти, включаючи аналіз політики, моніторинг, адвокацію, розбудову спроможності правовласників (громадян) і носіїв обов'язків (урядовців), у сприянні процесу розширення прав і можливостей людей та їхніх спільнот за принципом «ніхто не має бути залишений без уваги». За цих умов засадничим методологічним принципом у формуванні Нової аграрної політики України має стати повага до права вибору кожного українця здорової і адекватної для нього самого та його родини моделі продовольчого забезпечення, а вітчизняне продовольство як суспільне благо має бути доступним усім українцям шляхом самозабезпечення, прямого придбання у виробника чи в торговельних мережах у рамках державної продовольчої підтримки.

Актуалізація в агропродовольчих трансформаціях України концептуального підходу ФАО ООН щодо необхідності розвитку територіальних ринків може стати фундаментом розширення права українців на здорове продовольче забезпечення за рахунок сімейного фермерства і дрібнотоварного виробництва різноманітних безпечних продуктів харчування, державного стимулювання попиту на таку сільськогосподарську продукцію і продовольство.

Зведення права індивідуального продовольчого вибору в ранг пріоритету агропродовольчої політики держави допоможе суспільству зрозуміти складність процесу сільськогосподарського виробництва, розподілу і споживання продовольства й динамізму самої агропродовольчої системи в умовах сучасних глобальних викликів. Гарантування цього права як можливості вільного вибору моделі споживання відіграє центральну роль у підході, заснованому на приматі прав людини, і, зокрема, права на саморозвиток і самоорганізацію, тобто у створенні можливостей повною мірою брати участь у формуванні й управлінні локальними продовольчими системами, які належать місцевому населенню, створюються ним і функціонують для загального добробуту.

Забезпечення українцям здорового харчування продовольством вітчизняного виробництва, орієнтоване на засади сталого розвитку, вимагає принципової реконструкції існуючої агропродовольчої системи у відповідності з сучасними глобальними світовими і європейськими трендами, які передбачають захист життєво важливих прав людини і громадянина, суспільства і держави, національних інтересів у сфері продовольчої безпеки. Це спрямує національну аграрну політику на поступовий перехід від моделі продовольчого забезпечення, заснованої на виключно комерційних, експортоорієнтованих пропозиціях агробізнесу і корпорацій, до моделі споживання, за якої люди можуть законно вимагати того, що їм належить по праву від носіїв обов'язків — урядовців.

Уряд, трансформуючи агропродовольчу систему, зобов'язаний прислухатися до голосу людей, коли вони відстоюють свої права, відстежувати, як ці права зберігаються, удосконалюються чи порушуються, і збирати від них пропозиції, як ці порушення усувати найкраще. Розширення прав і можливостей українців за допомогою забезпечення рівноправного доступу не тільки до продовольства, а й до землі, нових знань, інформації, цифрових технологій, є вкрай важливим для відновлення сталої агропродовольчої системи країни.

Статтю підготовлено в рамках проекту «Substantiation and measures for implementation of a human rights-based integrated approach to rural development, food security and land policy in post-war rebuilding of Ukraine», фінансованому в межах програми «Long-term program of support of the Ukrainian research teams at the Polish Academy of Sciences carried out in collaboration with the U.S. National Academy of Sciences with the financial support of external partners» (скоп. rUAR: Rebuild Rural Ukraine)

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Cook, J., Frank, D. (2008). Food security, poverty, and human development in the United States. *Annals of the New York Academy of Sciences*. Vol. 1136. P. 193—209. URL: <https://nyaspubs.onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1196/annals.1425.001>
- Бородіна, О. (2022). Воєнні загрози глобальній продовольчій безпеці та перші міжнародні реакції щодо їх подолання: політекономічний зріз. *Економіка України*. 65. 6(727). 41-53. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.06.041>
- Бородіна, О. (2021). Егалітарна та ринкова земельні реформи у контексті суспільного добробуту і базових прав людини. *Економіка та прогнозування*. № 1. С. 49—70. URL: http://eip.org.ua/?page_id=523&aid=833
- Fanzo, J., Covic, N., Dobermann, A. et al. (2020). A research vision for food systems in the 2020s: Defying the status quo. *Global Food Security*. Vol. 26, 100397. <https://doi.org/10.1016/j.gfs.2020.100397>
- Brondizio, E., Settele, J., Díaz, S., Ngo, H.T. (Eds.) (2019). Global assessment report on biodiversity and ecosystem services of the Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services. IPBES secretariat. Bonn, Germany. 1148 p. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3831673>

- Stel, M., Eggers, J., Alonso, W. (2022). Mitigating Zoonotic Risks in Intensive Farming: Solutions for a Sustainable Change. *EcoHealth*. Vol. 19. P. 324-328. <https://doi.org/10.1007/s10393-022-01605-8>
- Jones, B., Grace, D., Kock, R. et al. (2013). Zoonosis emergence linked to agricultural intensification and environmental change. *PNAS*. Vol. 110. No. 21. P. 8399—8404. URL: <https://www.pnas.org/doi/epdf/10.1073/pnas.1208059110>
- Willett, W., Rockström, J., Loken, B. et al. (2019). Food in the Anthropocene: The EAT-Lancet Commission on Healthy Diets from Sustainable Food Systems. *The Lancet Commissions*. Vol. 393. Iss. 10170. P. 447—492. URL: [https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736\(18\)31788-4/fulltext](https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736(18)31788-4/fulltext)
- Batini, N. (2019). Transforming Agri-Food Sectors to Mitigate Climate Change: The Role of Green Finance. *Vierteljahrshefte zur Wirtschaftsforschung*. DIW Berlin. Vol. 88. P. 7—42. URL: <https://d-nb.info/1219912492/34>
- Gladek, E., Fraser, M., Roemers, G. et al. (2017). The global food system: an analysis. *Metabolic*. WWF Netherlands. URL: <https://www.metabolic.nl/publications/global-food-system-an-analysis-pdf/>
- Гриценко, А. (2023). Національно укорінений розвиток економіки як локальна відповідь на глобальні геоекономічні зрушення. *Економіка України*. 66. 4(737). 38-54. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2023.04.038>
- Геєць, В. (2023). До питання теорії і практики політики соціальної якості в повоєнній Україні. *Економіка України*. 66. 4(737). 3-22. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2023.04.003>
- Бородіна, О. (2023). Базові методологічні підходи та прикладні механізми переходу до національно укоріненого розвитку агропродовольчої системи України. *Економічна теорія*. № 3. С. 44—57. URL: http://etet.org.ua/?page_id=189&year=2023&issueno=3&begin_page=44&mode=get_art&flang=uk
- Бородіна, О., Прокопа, І. (2015). Подолання структурних деформацій в аграрному секторі України: інституціоналізація і модернізація малотоварного сільськогосподарського виробництва. *Економіка України*. 58. 4(641). 88-96. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2015_4_12

Надійшла 07.11.2023

Прорецензована 06.12.2023

Доопрацьована 29.02.2024

Підписана до друку 05.03.2024

REFERENCES

- Cook, J., Frank, D. (2008). Food security, poverty, and human development in the United States. *Annals of the New York Academy of Sciences*. Vol. 1136. P. 193-209. URL: <https://nyaspubs.onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1196/annals.1425.001>
- Borodina, O. (2022). Military threats to global food security and first international reactions to overcome their consequences: political economy section. *Economy of Ukraine*. 65. 6(727). 41-53. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.06.041> [in Ukrainian].
- Borodina, O. (2021). Egalitarian and market land reforms in the context of basic human rights and public welfare. *Economy and Forecasting*. No. 1. P. 49-70. URL: http://eip.org.ua/?page_id=523&aid=833 [in Ukrainian].
- Fanzo, J., Covic, N., Dobermann, A. et al. (2020). A research vision for food systems in the 2020s: Defying the status quo. *Global Food Security*. Vol. 26, 100397. <https://doi.org/10.1016/j.gfs.2020.100397>

- Brondizio, E., Settele, J., Díaz, S., Ngo, H.T. (Eds.) (2019). Global assessment report on biodiversity and ecosystem services of the Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services. IPBES secretariat. Bonn, Germany. 1148 p. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3831673>
- Stel, M., Eggers, J., Alonso, W. (2022). Mitigating Zoonotic Risks in Intensive Farming: Solutions for a Sustainable Change. *EcoHealth*. Vol. 19. P. 324-328. <https://doi.org/10.1007/s10393-022-01605-8>
- Jones, B., Grace, D., Kock, R. et al. (2013). Zoonosis emergence linked to agricultural intensification and environmental change. *PNAS*. Vol. 110. No. 21. P. 8399-8404. URL: <https://www.pnas.org/doi/epdf/10.1073/pnas.1208059110>
- Willett, W., Rockström, J., Loken, B. et al. (2019). Food in the Anthropocene: The EAT-Lancet Commission on Healthy Diets from Sustainable Food Systems. *The Lancet Commissions*. Vol. 393. Iss. 10170. P. 447-492. URL: [https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736\(18\)31788-4/fulltext](https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736(18)31788-4/fulltext)
- Batini, N. (2019). Transforming Agri-Food Sectors to Mitigate Climate Change: The Role of Green Finance. *Vierteljahrshefte zur Wirtschaftsforschung*. DIW Berlin. Vol. 88. P. 7-42. URL: <https://d-nb.info/1219912492/34>
- Gladek, E., Fraser, M., Roemers, G. et al. (2017). The global food system: an analysis. *Metabolic*. WWF Netherlands. URL: <https://www.metabolic.nl/publications/global-food-system-an-analysis-pdf/>
- Grytsenko, A. (2023). Nationally rooted economic development as a local response to the global geoeconomic shifts. *Economy of Ukraine*. 66. 4(737). 38-54. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2023.04.038> [in Ukrainian].
- Heyets, V. (2023). On the question of theory and practice of social quality policy in post-war Ukraine. *Economy of Ukraine*. 66. 4(737). 3-22. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2023.04.003> [in Ukrainian].
- Borodina, O. (2023). Basic methodological approaches and applied mechanisms of transition to nationally rooted development in the agri-food system of Ukraine. *Economic theory*. No. 3. P. 44-57. URL: http://etet.org.ua/?page_id=189&year=2023&issueno=3&begin_page=44&mode=get_art&flang=uk [in Ukrainian].
- Borodina, O., Prokopa, I. (2015). The overcoming of structural deformations in Ukraine's agrarian sector: institutionalization and modernization of a small-scale agricultural production. *Economy of Ukraine*. 58. 4(641). 88-96. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2015_4_12 [in Ukrainian].

Received on November 7, 2023

Reviewed on December 6, 2023

Revised on February 29, 2024

Signed for printing on March 5, 2024

Olena Borodina, Dr. Sci. (Econ.), Prof.,
Corresponding Member of the NAS of Ukraine,
Head of the Department of Economics and Policy of Agrarian Transformation
Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine
26, Panasa Myrnoho St., Kyiv, 01011, Ukraine

ON THE QUESTION OF THE METHODOLOGY
FOR STUDYING HUMAN RIGHT TO FOOD
IN SUSTAINABLE AGRI-FOOD SYSTEM

Unsustainable patterns of food production and consumption have become a significant part of the most complex problems facing humanity today. The global food crisis affects not only the right to food — such as the availability and accessibility of food — but also a range of other human rights, including the right to a decent livelihood, clean environment, fair and favorable working conditions, health care, social protection etc. The military aggression of the Russian Federation against Ukraine, the aggravation of the negative consequences of climate change, extreme weather events, economic downturns and crises have increased the existing inequality in the world food system, therefore, food security issues require the fastest systemic solution in the global dimension.

The modern UN paradigm of global food security formation is based on a fundamentally new methodological understanding of this phenomenon, crystallized in the concept of sustainable agri-food systems, which is guided by the recognition of the integrated nature of the relationships between the systems underlying food production, food supply chains, food environment, the behavior of individual consumers, dietary patterns, as well as nutrition indicators and general results of systems' functioning, which become the basis for their further development. A sustainable agri-food system encompasses all elements (environment, human resources, factors of production, processes, infrastructure, organizations, etc.) and all activities related to the production, treatment, distribution, processing and consumption of food, as well as the results of such activities, including socio-economic and environmental consequences. The guaranteed right to food, adequate nutrition of individuals and their communities is a key indicator (result) of the functioning of sustainable agri-food systems, in which food products are considered mostly a public good, and not a commercial commodity. Guaranteeing Ukrainians the right to food and ensuring the availability of domestically produced healthy food without harming the environment require a fundamental reconstruction of the existing agri-food system in accordance with modern global trends.

Keywords: *human rights-based methodological approach; right to food; the concept of sustainable agri-food systems; food as a public good; Food and Agriculture Organization of the United Nations.*